

TEFSİR

sir projesi yayım aşamasına gelmişse de yöntemi bakımından bu alandaki ihtiyacı karşılayabilecek durumda görünmemektedir. Türkiye’de konuyla ilgili teorik ve uygulamalı birçok çalışma yapılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 214, 269, 312, 314; V, 410; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 557; II, 439; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân* (nşr. Abdullah Mahmûd eş-Şehhâte), Kahire 1979, neşredenin girişi, I, s. h, 27; Taberî, *Câmi’u’l-beyân* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Riyad 1424/2003, I, 70, 72, 74-77, 79, 82-84; XXIV, 708; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdü), s. 36-41; Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî, *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir* (nşr. M. Hasan Ebû’l-Azm ez-Zeffî), Kahire 1412/1992, I, 260-261; *Muqaddimetân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* (nşr. A. Jeffery), Kahire 1954; Râgîb el-İsfahânî, *Muqaddimetü Câmi’i’t-tefâsîr* (nşr. Ahmed Hasan Ferhât), Küveyt 1405/1984, s. 47, 91-97; a.mlf., *Tefsîrû’r-Râgîb el-İsfahânî* (nşr. Âdil b. Ali eş-Şiddî), Riyad 1423/2003, I, 424-425; Fahreddin er-Râzî, *Meftâihu’l-ğayb*, Beyrut 1401/1981, IV, 73-74; Kurtubî, *el-Câmi’*, I, 23; İbn Teymiyye, *Mecmû’u fetâvâ*, XIII, 361, 388; a.mlf., *Muqaddime fi usûli’t-tefsîr*, Beyrut 1408/1988, s. 63, 87, 111-112; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muhtâ*, [baskı yeri yok] 1403/1983 (Dârü’l-fîkr), I, 121; İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, I, 13, 15-16, 18; Şâtîbî, *el-Muvâfakat: İslâmî İlimler Metodolojisi* (trc. Mehmet Erdoğan), İstanbul 1990, I, 45-47; II, 77; Zerkeşî, *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar’aşî v.dğr.), Beyrut 1415/1994, I, 97-99, 104-105, 107, 108; İbn Haldûn, *el-Muqaddime* (nşr. Abdüsselâm eş-Şeddâdî), Dârülbeyzâ 2005, II, 363; Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), I-II, tür.yer.; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâvâ’l-hadîsiyye*, Kahire 1409/1989, s. 242; Keşfü’z-zunûn, II, 1481; İbn Akile, *ez-Ziyâde ve’l-ihsân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* (nşr. M. Safâ Hakkî v.dğr.), Şarika 1427/2006, VII, 391, 395; Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir*, Kahire 1341, Mukaddime, I, 2-3; M. Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve’l-müfessîrûn*, Kahire 1381/1961-62, tür.yer.; İsmail Cerrahoğlu, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmilleri*, Ankara 1968; a.mlf., *Tefsîr Tarihi*, Ankara 1988; Ahmed Emin, *Fecrü’l-İslâm*, Beyrut 1969, s. 195; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Ekolü*, Ankara 1974, tür.yer.; a.mlf., “İmâmiyye Şiâsi’nin Tefsîr Anlayışı”, *AÜİFD*, XX (1975), s. 147-172; İbrâhim Abdullah Rufeide, *en-Nahv ve kütübü’t-tefsîr*, Bingazi 1399/1990, I, 99; Emin Ahsen İslâhî, *Mebâdi-i Tedebbür-i Kur’ân*, Lahor 1991, s. 19-21; Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu’tezi-le Ekolü* (doktora tezi, 1991), ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 54-88; Hâlid b. Osman es-Sebt, *Qavâ’idü’t-tefsîr: Cem’ ve dirâse*, Huber 1421, I, 25-29; Sâlim es-Saffâr el-Bağdâdî, *Nağdû menhecî’t-tefsîr ve’l-müfessîrine’l-mukâren*, Beyrut 1420/2000, s. 66-77; H. Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period*, Richmond 2000; Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsîr Faaliyetleri*, Ankara 2003; Mustafa Öztürk, *Kur’ân ve Aşırı Yorum: Tefsirde Bâtunilik ve Bâtunî Te’vil Geleneği*, Ankara 2003, s. 194-196, 383-411; a.mlf., *Kur’ân’ın Mu’tezilî Yorumu: Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği*, Ankara 2004, s. 20-22; a.mlf., “Seleflik ve Te’vil Üzerine”, *Marife*, Seleflik özel

sayısı, IX/3, Konya 2009, s. 85-110; Abdülhamit Birşik, “Tefsir ve Kur’ân İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu”, *I. İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu* (ed. Abdülhamit Birşik v.dğr.), Ankara 2006, s. 39-68; Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur’ân’ı Tefsiri*, İstanbul 2007, I, 99-233; Abdurrahman Ateş, “Keşfü’l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki”, *AÜİFD*, XLIV/1 (2003), s. 111-134; Muhammer Erbaş, “İbn Teymiyye’nin Selefi Tefsir Anlayışında Rivâyet Dirâyet İlişkisi Üzerine”, *Marife*, IX/3 (2009), s. 125-139; A. Rippin, “Tafsîr”, *EI²* (İng.), X, 83-88; a.mlf., “Tafsîr”, *ER*, XIV, 236-244; İsmail L. Çakan – Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib”, *DİA*, I, 75-78; İlyas Çelebi, “Mu’tezile”, a.e., XXXI, 397; Meir M. Bar-Asher, “Exegesis”, *Elr.*, IX, 116-119; Annabel Keler, “Exegesis”, a.e., IX, 119-123; Todd Lawson, “Exegesis”, a.e., IX, 123-126; a.mlf., “Hermeneutics”, a.e., XII, 235-239; Sr. K. Arati Snow, “Interpretation of the Qur’ân”, *Encyclopaedia of the Holy Qur’ân* (ed. N. K. Singh – A. R. Agwan), Delhi 2000, II, 608-616; Cl. Gilliot, “Exegesis of the Qur’ân”, *Encyclopaedia of the Qur’ân* (ed. J. D. McAuliffe), Leiden 2002, II, 99-124; R. Wielandt, “Exegesis of the Qur’ân”, a.e., II, 124-142.

ABDÜLHAMİT BİRŞİK

Literatür. Klasik Dönem. Kur’ân-ı Kerim’i ilk defa açıklayan Hz. Peygamber olduğundan tefsir ilminin ilk kaynakları onun sözlerini ve uygulamalarını tesbit etmeyi amaçlayan ilk hadis derlemeleri içinde aranmıştır. Çünkü genel kabule göre tefsir ilmi hadis ilminin bir dalı olarak doğup daha sonra bağımsız hale gelmiştir. Resûl-i Ekrem ve sahâbeden aktarılan tefsirle ilgili rivayetler II. (VIII.) yüzyılda Şu’be b. Haccâc, Abd b. Humeyd, Vekî b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Ravh b. Ubâde, Yezîd b. Hârûn es-Sülemî ve Abdürrezzâk es-San’ânî gibi muhaddisler tarafından hadis kitaplarında derlenmiş, ardından müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bu bakış açısına göre ilk tefsir müellifleri İbn Mâce, İbn Cerîr et-Taberî, İbnü’l-Münzir en-Nisâbü’rî gibi âlimlerdir (Zehebî, I, 143-144).

Son dönemlerde Buhârî’nin kaynaklarını ve erken dönem tefsir literatürünü inceleyen Fuat Sezgin (*Buhârî’nin Kaynakları*, Ankara 1956; *GAS*, I, 3-49) ve elli sahâbinin hadisleri yazıyla tesbit ettiğini ya da kendilerinden yazılı olarak nakledildiğini gösteren Muhammed Mustafa el-Azamî (*Studies in Early Hadith Literature*, Beyrut 1968) gibi araştırmacıların çalışmaları İslâm’da tefsirle ilgili rivayetlerin kayda geçirilmesinin söz konusu hadis derlemelerinden önce başladığını göstermektedir. Yeni bulgular, tefsir bilgisiyyle ön plana çıkan sahâbi Abdullah b. Abbas’ın ve onun Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr ve İkrime gibi öğrencilerinin tefsire dair bilgile-

rini ve ulaştıkları rivayetleri yazı ile tesbit ettiklerini göstermektedir (*GAS*, I, 19-35; M. M. Azami, s. 41-42, 66, 69, 70). İbnü’n-Nedîm de ilk Kur’ân tefsirlerini sayarken Mücâhid’in İbn Abbas’tan rivayet ettiği bir kitaptan söz etmektedir. Bunlardan Mücâhid b. Cebr’e nisbet edilen ve en azından bir kısmının ona aidiyetinde şüphe bulunmayan bir tefsir günümüze ulaşmıştır ve eserin onun öğrencileri tarafından derlendiği kabul edilmektedir (*Tefsiru Mücâhid*, nşr. Abdurrahman Sûretî, I-II, Devha 1976; Beyrut, ts.; nşr. M. Abdüsselâm Ebû’n-Nîl, Nasr 1989). İbn Abbas’ın tefsir rivayetlerini Ali b. Ebû Talha’nın derlediği ve *Şahîfetü ‘Alî b. Ebî Talha* olarak tanınan bu rivayetlerin sonraki eserlere alındığı bilinmekle beraber söz konusu derleme zamanımıza intikal etmemiştir. İbn Abbas’a isnat edilen *Tenvîrû’l-mikbâs (mikyâs) min Tefsiri İbn ‘Abbâs* adlı eser ise (Bulak 1290; Kahire 1316; İstanbul 1320) kendisine aidiyeti konusunda bazı şüpheler bulunan Firûzâbâdî tarafından derlenmiştir.

Sezgin, erken dönemin tefsirle ilgili kayıp rivayetlerinin isnad zincirleriyle birlikte sonraki döneme ait eserlerde mevcut olduğunu ve bu tefsirlerin yeniden inşa edilebileceğini ileri sürmektedir (*GAS*, I, 19). Nitekim çeşitli hadis ve tefsir kaynaklarında sahâbe ve tâbiünden bazılarına nisbet edilen rivayetler derlenerek yayımlanmıştır (meselâ bk. *Tefsiru İbn ‘Abbâs ve merviyâtühü fi’t-tefsîr min kütübî’s-sünne*, nşr. Abdülazîz b. Abdullah el-Humeydî, Riyad, ts.; *Tefsîrû’l-Hasan el-Başrî*, nşr. Muhammed Abdürrahîm, I-II, Kahire 1992; *Tefsîrû’s-Süddî el-Kebîr*, nşr. Muhammed Atâ Yûsuf, Mansûre 1993). İlk döneme ait yazılı metinlerin sıhhati ve müelliflerine nisbeti bağlamında tefsir tarihi alanındaki tartışmalar halen devam etmekte ve ortaya çıkacak yeni bulgularla tefsir ilminin gelişimi ve tarihlendirilmesi konusunda farklı sonuçlara ulaşılacağı anlaşılmaktadır (bu tartışmalar için bk. Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papry, II, Qur’anic Commentary and Tradition*, Chicago 1967, s. 92-113; Cornelis H. M. Versteegh, *Arabic Grammar and Qur’anic Exegesis in Early Islam*, Leiden 1993; Andrew Rippin, “Tafsîr İbn ‘Abbâs and Criteria for Dating Early Tafsîr Texts”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XIX [1994], s. 38-83; a.mlf., “Studying Early Tafsîr Texts”, *Isl.*, LXXII [1995], s. 310-323; H. Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period*, Richmond 2000; Mehmet Akif Koç,

İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri, Ankara 2003; erken dönem Şif tefsir literatürü için ayrıca bk. Hossein Modarresi, *Tradition and Survival. A Bibliographical Survey of Early Shi'ite Literature*, I, Oxford 2003).

Bugün elde mevcut ilk tam Kur'an tefsiri -bazı kısımlarının Abdullah b. Sâbit tarafından sonradan ilâve edildiği anlaşıl-makla birlikte (Ess, II, 521-522)- Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *et-Tefsîrü'l-kebir*'idir (*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* adıyla nşr. Abdullah Mahmûd eş-Şehhâte, I-IV, Kahire 1969-1987; I-V, Kahire 1979-1989; nşr. M. M. es-Savvâf, Beyrut 1977; Türkçe'si: *Tefsîr-i Kebîr*, trc. M. Beşir Eryarsoy, I-IV, İstanbul 2006). Mukâtil'in 515 ahkâm âyetinin tefsirine dair *Tefsîrü'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân* (nşr. Isaiiah Goldfeld, Şifâ Amr-Filistin 1980; Türkçe'si: *Ahkâm Ayetleri Tefsiri*, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 2005) ve Kur'an'da çeşitli anlamlarda kullanılan müşterek kelimeleri inceleyen *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir (el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm* adıyla nşr. Abdullah Mahmûd eş-Şehhâte, Kahire 1395/1975, 1414/1994; nşr. Ali Özek, İstanbul 1993) adlı eserleri de tefsir literatürünün günümüze ulaşan en eski örnekleri arasında yer almaktadır. Süfyan es-Sevri'nin rivayet tefsirinin ilk örneklerinden kabul edilen eksik eseri de (*et-Tefsîr*, nşr. İm-tiyâz Ali Arşî, Râmpûr 1965; daha sonra bir heyet tarafından gözden geçirilerek yayımlanmıştır, Beyrut 1983) düşünülürse müstakil tefsirlerin ve tefsire dair eserlerin günümüzde yaygın olarak kabul edilen dönemden çok daha önce görülme-yeye başladığı söylenebilir. Özellikle Mukâtil'in dirâyet usulünün özelliklerini taşıyan eserleri gerek tefsir sahasının hadisten ayrılması ve ilk tefsirlerin tarihlen-dirilmesi konusunu, gerekse tefsir literatürünün rivayetten dirâyete doğru geliş-tiği yönündeki yaygın tasnif ve yaklaşımları tartışmaya açacak niteliktedir. Mukâtil'in bu bağlamda göz ardı edilmesinde, tefsirinde isnad sistemine riayet etmemesi sebebiyle muhaddisler tarafından tenkit edilmesinin ve kendisinden sonraki tefsir literatürünün ciddi anlamda etkileyen Taberî'nin tefsirine yine aynı sebeple alınmamasının etkili olduğu söylenebilir.

Tefsir literatürünün gelişiminde önemli aşamalardan biri, II. (VIII.) yüzyılın sonlarına doğru Arap dil ekollerinin teşekkülüyle birlikte Kur'an'ı dil merkezli yorum-lara tâbi tutan eserlerin ortaya çıkmasıdır. Garîbül-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân, müşkilül-Kur'ân, i'râbül-Kur'ân ve mecâzül-

Kur'ân gibi başlıklar taşıyan bu eserlerin ortak yönü Kur'an'ın garîb kelimelerinin izahı, sarf, nahiv ve belâgat özellikleri gibi dille ilgili tahlillere ihtiyacı olduğu düşünölen kısımlarının konu edilmesidir. Tefsir literatürünün gelişiminde bir başka aşama III. (IX.) yüzyılın sonlarında görö-lür. Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân* adlı eseri, Kur'an'ın başından sonuna kadar tefsir edildiği ve tefsir çalışmalarının sistematiğini kazandığı dönemin ilk ürünü kabul edilmektedir. Daha sonraki dönemlerde en etkili eserlerden biri olan bu çalışma o zamana kadar gelen, ancak çoğu günümüze intikal etmeyen tefsir birikimini ihtiva etmesi açısından da önemlidir.

Klasik dönemdeki tefsirler esas itibarıyla rivayet ve dirâyet tefsirleri ana kategorileri altında incelenmektedir. Ancak rivayet tefsiri sayılan eserlerin büyük çoğunluğunda dirâyet usulünün kullanıldığı, dirâyet kategorisine yerleştirilen eserlerde de rivayet usulüne yer verildiği dik-kati çekmektedir. Dolayısıyla bunları tefsir literatüründe kategorik bir ayırım olarak görmek yerine birer telif geleneği kabul etmek ve rivayet ya da dirâyetten birini tamamen göz ardı etmektense ağırlığı ikisinden birine veren eserlerden söz etmek daha doğru görünmektedir. Taberî'nin tefsiri yanında rivayet tefsirleri kategorisinde ele alınan en önemli eserler İbn Ebû Hâtim'in *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*'i (nşr. Es'ad Muhammed Tayyib, I-X, Mekte 1997), Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzil*'i, İbn Atıyye el-Endelüsî'nin *el-Muḥarremü'l-vecîzî*, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-mesîr*'i, İbn Kesîr'in *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*'i ve Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-menşûr*'udur. Bunlardan rivayet tefsiri tanımlamasını en fazla hak edenler İbn Ebû Hâtim ve Süyûtî'nin eserleridir. Hz. Peygamber'le sahâbe ve tâbiînden gelen rivayetler sonraki dönemlerde Kur'an tefsirinde önemini korumuştur. Ancak tefsirin nakle dayalı boyutu yanında dirâyet tefsiri giderek daha fazla ağırlık kazanmıştır. Dirâyet tefsirinin gelişmesinin rivayet tefsirlerine nazaran daha geç dönemlerde ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'i özellikle lugat, nahiv ve belâgata ilişkin izahlar bağlamında neredeyse sonraki bütün dirâyet tefsirleri üzerinde etkili olmuştur. Ehl-i sünnet çevrelerinde dirâyet metodu açısından en etkili diğer bir çalışma Fahred-din er-Râzî'nin *Mefâtîḫü'l-ğayb*'idir. Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzil* ve *esrârü't-tevil*'i, Ebû'l-Berekât en-Neseffî'nin *Medârikü't-tenzil* ve *ḥakâ'iku't-tevil*'i, Ebû

Hayyân'ın *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*'i, Celâleddin el-Mahallî ile öğrencisi Süyûtî'nin *Tefsîr-rü'l-Celâleyn*'i ve Ebüssuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-akli's-selim*'i de en meşhur dirâyet tefsirlerindedir. Âlûsî'nin *Rûḫü'l-me'ânî*'si klasik dönemdeki hacimli dirâyet tefsirlerinin son örneklerinden biri kabul edilebilir.

Klasik tefsirler metot, ilgi alanları ve müelliflerin mezhep ve çevre aidiyeti gibi bazı kriterler göz önünde bulundurularak lugavî tefsirler, işârî ve tasavvufî tefsirler, ahkâm tefsirleri, mezhebî tefsirler gibi tasniflere tâbi tutulmuştur (bk. KUR'AN [Literatür]; KİTÂBİYAT [Tefsir]). Konuyla ilgili çalışmalarda ayrıca felsefî, bâtinî, kelâmî ve belâgî gibi başka tasniflere de rastlanmaktadır (M. Ali Ayâzî, s. 34 vd.). Batılı araştırmacıların da bazı tasnif teşebbüsleri olmuştur. Meselâ John Wansbrough tefsirleri epik / anlatıma dayalı, fikhî, filolojik, retorik / belâgî ve mecazî başlıkları altında incelemektedir (*Quranic Studies*, s. 119-246). Klasik dönemde belirli süre ve âyetlerin tefsirleri literatürün önemli bir kısmını teşkil eder. Özellikle Fâtiha, Yâsîn, Mülk sûrelerinin yanında İhlâs ve Muavvizeteyn gibi kısa sûrelerle besmele ve Âyetü'l-kürsî gibi âyetler üzerine çok sayıda tefsir kaleme alınmıştır. Yine bu dönemde temel bazı eserler etrafında oluşan önemli bir şerh ve hâşiye literatürü bulunmaktadır (bk. HÂŞİYE; ŞERH [Tefsir]). Tefsir metodolojisinden bahseden ya da Kur'an tefsiriyle doğrudan ilgisi bulunan ve çoğunlukla ulûmü'l-Kur'ân çerçevesi içinde değerlendirilen bir literatür de oluşmuştur (bk. ULÛMÜ'L-KUR'ÂN).

Modern dönem. İslâm dünyasının XIX. yüzyıldan itibaren yaşadığı sürecin ve geçirdiği değişimlerin Kur'an tefsiri alanında da birtakım yansımaları olmuş, tefsir literatüründe gerek şekil gerekse muhteva bakımından önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Kur'an tefsirine yeni işlevlerin de yüklendiği bu süreçte tefsir alanında klasik çizgiyi devam ettirmeye çalışanların yanı sıra yeni ihtiyaçları karşılamaya ve modern dönüşümlerin ortaya koyduğu problemleri cevaplandırmaya yönelik ürünler çağdaş İslâm düşüncesinin en aktif alanlarından birini oluşturmuştur. Modern tefsir literatürünün dikkat çekici özelliklerinden biri pratik endişelerin ve sosyal, siyasal, ideolojik içeriklerin bu tür eserlerde klasik döneme göre çok daha ağırlıklı bir yere sahip olmasıdır. Bu literatürde İslâm'ın inanç esaslarına ve toplumsal düzenlemelerine yönelik eleştirilere cevap amacını taşıyan savunmacı bir üs-

TEFSİR

lûp ve siyasal, sosyal düşünceleri Kur'an tefsiri yoluyla meşrulaştırma çabası görülmektedir. Modern dönemde müslümanların ilim geleneğine karşı mesafeli durarak modern bir İslâm anlayışı oluşturma çabaları Kur'an'ın yeniden yorumlanması konusuna ilgilidir. Bu bağlamda klasik dönemde İslâmî ilimler hiyerarşisinde daha çok açıklayıcı ve yorumlayıcı fonksiyona sahip olan ve Kur'an'ı özellikle dil ve tarih açısından açıklamaya çalışan tefsire kelâm ve fıkıh gibi ilimlerin normatif bazı fonksiyonları da yüklenmek istenmiş, İslâm'ın inanç ve uygulamaya yönelik taraflarını doğrudan tefsirle temellendirme arayışları söz konusu olmuştur. Tefsir literatürünün muhatap kitlesinde ortaya çıkan farklılık da bu konuda önemlidir. Klasik dönemde tefsirler ilmi üslûp ve muhtevaya sahipken modern dönemde popüler seviyeye hitap eden çalışmalar artmıştır. Dikkat çekici bir diğer husus, Kur'an'ın tamamını tefsire dair eserlerin yanı sıra belli âyetlere ve konulara yoğunlaşan tematik tefsir tarzının yaygınlaşmasıdır.

a) Tefsirler. Tefsirlerde genellikle âyetlerin mushaf tertibine riayet edilirken Muhammed İzzet Derze'nin *et-Tefsîrû'l-ħadîş*'inde olduğu gibi nüzûl sıralamasının dikkate alındığı çalışmalar da bulunmaktadır (I-XII, Dimaşk 1961-1963; Türkçe'si: *et-Tefsîrû'l-ħadîs: Nüzûl Sırasına Göre Kur'an Tefsiri*, I-VII, İstanbul 1997). Müfessirlerin tefsir anlayışları çoğunlukla eserlerinin giriş kısımlarında bulunabilir. Bu konuda Seyyid Ahmed Han'ın *Tahrîr fi usûli't-tefsîr* (Agra 1892), Tâhir el-Cezâirî'nin *et-Tibyân li-ba'zî'l-mebâhişi'l-müte'allika bi'l-Kur'ân* (Kahire 1334) ve Emîn Ahsen İslâhî'nin *Mebâdi'-i Tedebbür-i Kur'ân* (Lahor 1969, 1991) adlı eserleri gibi müstakil çalışmalara da rastlanmaktadır. Tefsir formatındaki kapsamlı çalışmalar dışında kitap, tez ve makale şeklinde birçok çalışmada da tefsir malzemesi bulunmaktadır. Modern dönemdeki eserler şu başlıklar altında incelenmektedir:

1. Akli-İçtimâî Tefsirler. Tefsirde akla geniş yer veren, toplumsal meselelere Kur'an ışığında çözümler üretmeye çalışan bu tefsirler modern literatürün en yaygın türlerindedir. Kur'an'ın hidayet yönünü vurgulayan, tefsirde nazarîliğe mesafeli duran bu türün örnekleri arasında Reşid Rızâ'nın *Tefsîrû'l-menâr*'ı, Muhammed Mustafa el-Merâgî'nin *Tefsîru sûreti'l-Hucurât*'ı (Kahire 1940), Ahmed Mustafa el-Merâgî'nin *Tefsîrû'l-Merâgî'si* (I-XXX, Kahire 1946, 1974; Beyrut 1984),

Abdülkâdir el-Mağribî'nin *Tefsîru cüz'i Tebâreke'si* (Kahire 1957) sayılabilir. Seyyid Kutub'un *Fi Zılâli'l-Kur'ân*'ı ve Mevdûdî'nin *Teħhimü'l-Kur'ân*'ı da (I-VI, Lahor 1942-1972) siyasî ve aksiyoner eğilimleri daha açık olmakla birlikte bu türden sayılabilir.

2. Edebî Tefsirler. Kur'an'ın edebî yönünü ve ifade üstünlüğünü ön plana çıkarmayı amaçlayan eserlerdir. Bazı tasniflerde içtimâî tefsirle birlikte gruplandırılan bu türün örnekleri arasında Emîn el-Hûlî'nin *Muħâdarât fi'l-emşâli'l-Kur'ân*'ı, Âişe Abdurrahman'ın (Bintü's-Şâti') *et-Tefsîrû'l-beyânî li'l-Kur'ân*'ı (I-II, Kahire 1962-1969) ve *el-İcâzû'l-beyânî li'l-Kur'ân ve mesâ'ilü Nâfi' İbni'l-Ezrak* (Kahire 1971), Seyyid Kutub'un *et-Taşvîrû'l-fennî fi'l-Kur'ân*'ı (Kahire 1945), Muhammed Ahmed Halefullah'ın *el-Fennü'l-kaşâşî fi'l-Kur'ân* (Kahire 1935, 1965), Abdülkerîm Hatîb'in *el-Kaşâşü'l-Kur'ânî fi mantıkihi ve mefhûmihi* (Kahire 1964) ve Kasabî Mahmud Zelât'ın *Qadâya't-tekrâr fi'l-kaşâşî'l-Kur'ânî* (Kahire 1978) adlı eserleri sayılabilir.

3. İlmî Tefsirler. İslâm'ın bir akıl ve bilim dini olduğunu göstermek suretiyle modern dönemde ortaya atılan İslâm-bilim karşıtlığı tezlerini çürütmek ve Kur'an'la modern bilimin uyumunu ispat amacına dayanan bir yaklaşımın ürünüdür. Fennî ve bilimsel tefsir başlıkları altında da incelenen bu türün örnekleri arasında Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî'nin *Keşfü'l-esrâri'n-nûrânîyye'si* (Kahire 1297), Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın *Serâ'irü'l-Kur'ân fi tekvini ve ifnâ'i ve i'âdeti'l-ekvân*'ı (İstanbul 1336), Tantâvî Cevherî'nin *el-Cevâhîr fi tefsîri'l-Kur'ân*'ı (Kahire 1378), Abdürrezzâk Nevfel'in *el-Kur'ân ve'l-ilmü'l-ħadîş* (Kahire 1378), *el-İcâzû'l-adedî li'l-Kur'ân*'ı (Beyrut 1987), Abdülazîz İsmâ'il'in *el-İslâm ve't-tıbbü'l-ħadîş*'i (Kahire 1938, 1957) ve Hanefî Ahmed'in *Mu'cizâtü'l-Kur'ân fi vaşfi'l-kâ'inât*'ı (Kahire 1954; *et-Tefsîrû'l-ilmî li'l-âyâtü'l-kevnîyye* adıyla, 1960, 1968) zikredilebilir (ilmî tefsirler için ayrıca bk. Hind Şelebî, *et-Tefsîrû'l-ilmî li'l-Kur'ân*'ı (Kahire 1977-1985), Hasaneyn Muhammed Mahlûf'un *Şafvetü'l-beyân li-me'âni'l-Kur'ân*'ı (Kahire 1956) gibi eserleri sayarlar (*el-Müfessirîn*, s. 6-10). Klasik dönemde olduğu gibi modern dönemde de Ehl-i sünnet dışındaki mezheplere mensup kimselerce tefsir alanında önemli çalışmalar yapılmıştır. İbâziyye'den Ettafeyiş'in *Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd*'ı, İmâmiyye'den Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'nin *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*'ı bunlardandır. Bazı âyet ve sûrelerin müs-

siyla incelemeye çalışan çok sayıda çalışma ortaya konulmuştur. Mahmûd Şeltût'un Kur'an'ın ilk on cüzünü tefsir ettiği eserinde (*Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı (Kahire 1960) görüldüğü gibi tematik eğilimin baskın olduğu doğrudan tefsir türü eserlerin yanı sıra belli Kur'an kavram ve temalarının ele alındığı çok sayıda inceleme bu kapsamda değerlendirilebilir (konulu tefsir ve örnekleri için bk. Mustafa Müslim, *Mebâhiş fi't-tefsîri'l-mevzû'i*, Dimaşk 1989; Abdüssettâr Fethullah Saîd, *el-Medħal ile't-tefsîri'l-mevzû'i*, Kahire 1991; Davut Aydın, *Tefsir, Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, 2. bs., İstanbul 2004). Bunların dışında modern tefsir yaklaşımlarının mezhebî tefsirler, ilhâdî tefsirler, tefsirde ilmî-tecrübî metot, tarihsel tefsir metodu, modernist tefsir ekolü, aksiyon ve dava ekolü, terbiyevî / vicdanî ekol gibi farklı başlıklar altında ele alındığı görülmektedir (bu tasnifler için bk. Zehebî, II, 497 vd.; Fehd b. Abdurrahman er-Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsîri fi'l-karnî'r-râbî'a 'aşer*, I-III, Riyad 1986; Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Konya 1997, s. 187 vd.; Fazl Hasan Abbas, s. 357 vd.).

Modern dönemdeki tefsir yöntemlerinin bu sayılanlarla sınırlandırılmayacağı açıktır. Bu tasnifler modern, fakat aynı zamanda belli ölçülerde modernist / yenilikçi unsurlara sahip yaklaşımlara yöneliktir. Bu özellikleri belli ölçüde taşımakla birlikte klasik telif anlayışını sürdüren çalışmalar da vardır; hatta modern dönemde yazılan eserlerin önemli bir kısmı yukarıdaki tasnif anlayışının dışında kalmaktadır. Bunları genel anlamda çağdaş dirâyet tefsirleri diye nitelendirmek mümkündür. Fazl Hasan Abbas gibi bazı araştırmacılar, modern tefsirler arasında Kur'an'ı yorumlayan aklı hakem kılma hususunda aşırılığa düşmeyenleri "cumhur ekolü" diye isimlendirir ve bu ekol içinde Cemâleddin el-Kâsımî'nin *Meħâsinü't-te'vîli*, Ahmed el-Kûmî ve Muhammed Seyyid Tantâvî'nin *et-Tefsîrû'l-vasîti li'l-Kur'ân*'ı (Kahire 1977-1985), Hasaneyn Muhammed Mahlûf'un *Şafvetü'l-beyân li-me'âni'l-Kur'ân*'ı (Kahire 1956) gibi eserleri sayarlar (*el-Müfessirîn*, s. 6-10). Klasik dönemde olduğu gibi modern dönemde de Ehl-i sünnet dışındaki mezheplere mensup kimselerce tefsir alanında önemli çalışmalar yapılmıştır. İbâziyye'den Ettafeyiş'in *Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd*'ı, İmâmiyye'den Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'nin *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*'ı bunlardandır. Bazı âyet ve sûrelerin müs-

takıl tefsir edilmesi geleneği modern dönemde de sürdürülmektedir. Bu türe örnek olarak Muhammed Abduh'un *Tefsîr-ü'l-Fâtiha* (Kahire 1319) ve *Tefsîru sûreti'l-‘Aşr* (Kahire 1321), Reşîd Rızâ'nın *Tefsîr-ü'l-Fâtiha* (Mısır 1330) ve Şevkî Dayf'in *Sûretü'r-Rahmân ve süver kışâr* (Kahire 1980) adlı eserleri gösterilebilir. Kur'an tercümelemleri de tefsir literatürünün önemli ürünleri arasında yer alır (bk. KUR'AN [Tercümesi; Literatür]; ayrıca bk. İsmet Binark – Halit Eren, *World Bibliography of Translations of the Meanings of the holy Quran: Printed Translations: 1515-1980*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1986; *Kur'an Meâlleri Sempozyumu*, I-II, Ankara 2007). Batılı araştırmacıların telif ettikleri eserlerden de bu bağlamda söz edilebilir. Özellikle bazı hacimli Kur'an tercümelemleriyle münferit konular etrafında ortaya konulan çok sayıda araştırma tefsirle ilgilidir (Fuat Sezgin, *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde 1987-1994 und Nachträge*, Frankfurt am Main 2001, I, 257-276; Martiniano Roncaglia, "Essai sur l'exégèse coranique chez les orientalistes européens contemporains, 1927-1962", *Machriq*, LVII [1963], s. 339-355). Ayrıca şarkiyatçılar tarafından Kur'an'ı tefsir etmek amacıyla kaleme alınan çalışmalar vardır. Rudi Paret'in *Der Koran, Kommentar und Konkordanz* adlı eseriyle (Stuttgart 1971) Adel Theodor Khoury'nin hacimli kitabı (*Der Koran: Arabisch-Deutsch. Übersetzung und wissenschaftlicher Kommentar*, I-XII, Gütersloh 1990-2001) bu türün örnekleridir.

b) Tefsire Dair İncelemeler. Batı'da tefsir, tefsir tarihi, müfessirler ve metotları hakkında yapılan çok sayıda ilmi çalışma bulunmaktadır. Friedrich Schwally, Theodor Nöldeke'nin eserini yeniden yayıma hazırlarken sonuna koyduğu ekte tefsir literatürü ve bu literatür üzerine Batı'da yapılan incelemeler hakkında bilgi vermiştir (*Geschichte des Qorans*, Leipzig 1919, II, 156-219). Bu alanda öncü isimlerden biri Ignaz Goldziher'dir. Onun 1913'te Upsala Üniversitesi'ndeki ders notlarından oluşan eseri (*Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leiden 1920; Arapça'sı: *Mezâhibü't-tefsiri'l-İslâmî*, trc. Abdülhalim Neccâr, Kahire 1955; Türkçe'si: *İslâm Tefsir Ekolleri*, trc. Mustafa İslamoğlu, İstanbul 1997) tefsir tarihi ve ekolleri hakkında günümüze kadar yapılan çalışmaları büyük ölçüde etkilemiştir. Eser daha sonra iki çalışma ile ikmal edilmiştir. J. M. S. Baljon *Modern Muslim Koran Interpreta-*

tion adlı eserinde (Leiden 1968; Türkçe'si: *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, trc. Şaban Ali Düzgün, Ankara 1994) hem Goldziher'de yer almayan modern Urduca literatürü hem de ondan sonraki Mısır tefsir literatürünü dikkate almıştır. J. J. G. Jansen'in *The Interpretation of the Qur'an in Modern Egypt* adlı çalışması (Leiden 1974; Türkçe'si: *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, trc. Halilrahman Açar, Ankara 1993) Goldziher'in kitabının son bölümü olan Kur'an'ın modernist görüşle yorumlanması ve bunun Mısır ayağı üzerinedir.

İslâm dünyasında da çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu alanda etkili olmuş eserlerden biri Muhammed Hüseyin ez-Zehbî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*'udur (I-II, Kahire 1967). İslâm ülkelerindeki üniversitelerde tefsire dair çalışmalar günümüzde hacimli bir literatür oluşturmaktadır. Sadece Türkiye'de 2007'ye kadar tefsir anabilim dalı mensuplarınca 560 telif-tercüme kitap, 1430 telif-tercüme makale yazılmış, 471 bildiri sunulmuş, 370 doktora ve 780 yüksek lisans tezi hazırlanmış olması (Kara, s. 612) bu birikimin sayısal boyutları hakkında bir fikir verebilir. Bu alanda İslâm dünyasında ve Batı'da kitap, tez ve makale şeklinde gerçekleştirilen çok sayıda çalışmadan bir kısmı şunlardır: Akikî Bahşâyêşî, *Tabakât-ı Müfessirân-ı Şî'a* (I-V, Kum 1371-1376); P. Nwya, *Exégèse coranique et langage mystique* (Beirut 1970); Rotraud Wielandt, *Offenbarung und Geschichte im Denken moderner Muslime* (Wiesbaden 1971); Helmut Gätje, *Koran und Koranexegese* (Zürich-Stuttgart 1971, s. 49-66); Abdülazîm Ahmed el-Gubâşî, *Târîhu't-tefsîr ve menâhicü'l-müfessirîn* (Kahire 1391/1971); İffet Muhammed eş-Şerkâvî, *İtticâhâtü't-tefsîr fi Mısır fi'l-‘aşri'l-‘hadîş* (Kahire 1972); Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (I-II, İstanbul 1973-1974); Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (Ankara 1974); M. Mustafa el-Hadîdî et-Tayr, *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-‘aşri'l-‘hadîş* (Kahire 1975); Menî Abdülhalim Mahmûd, *Menâhicü'l-müfessirîn* (Kahire 1978); Abdülmeccid Abdüsselâm el-Muhtesib, *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-‘aşri'r-râhin* (Amman 1982); Muhammed İbrâhim eş-Şerîf, *İtticâhâtü't-tecdîd fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm fi Mısır* (Kahire 1982); Angelika Neuwirth, "Zum neueren Stand der Koranforschung" (*ZDMG Suppl.*, V [Berlin 1980], s. 183-189); Andrew Rippin, "The Present Status of Tafsir Studies" (*MW*, LXXII [1982],

s. 224-238); Mahmoud Ayoub, *The Qur'an and its Interpreters* (I-II, Albany 1984-1992); Fehd b. Abdurrahman er-Rûmî, *Menhecü'l-medreseti'l-‘akliyyeti'l-‘hadîşe fi't-tefsîr* (I-III, Riyad 1986); Mustafa İbrâhim Müşîni, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs* (Beyrut 1986); İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (I-II, Ankara 1988); *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an* (ed. Andrew Rippin, Oxford 1988); Bahâeddin Hürremşâhî, *et-Tefsîr ve't-tefâsîr-ü'l-‘hadîşe* (Beyrut 1991); Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul 1991); Vesîle Bel'îd b. Hamde, *et-Tefsîr ve itticâhâtühü bi-İfrîkiyye* (el-Kasba-Tunus 1994); Halil Çiçek, *20. Asırda Kur'an İlimleri Çalışmaları* (İstanbul 1996); Murat Sülün – Ömer Çelik, *Türkiye Kur'an Makaleleri Bibliyografyası* (İstanbul 1999); Yakup Çiçek – Bünyamin Açıkalin, *Türkiye İlahiyat Fakülteleri Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Elemanları Biyografileri* (İstanbul 2000); Abdülhamit Birişik, *Hint Altkitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul 2001); Stefan Wild, *Mensch, Prophet und Gott in Koran: Muslimische Exegeten des 20. Jahrhunderts und das Menschenbild der Moderne* (Münster 2001); Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum: Tefsirde Batınlık ve Batını Tevil Geleneği* (İstanbul 2003); "Klasik Sünnî Tefsir Literatürü Üzerine Genel Bir Değerlendirme" (*Marife*, V/3 [Konya 2005], s. 91-113); Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları* (İstanbul 2006); Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul 2007); Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü* (İstanbul 2007); Ömer Kara, *Tefsir Akademisyenleri Biyografisi* (Bursa 2007); İsmail E. Erünsal ve dğr., *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu* I-II, (İstanbul 2008).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Şüveymî), s. 163-166; I. Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leiden 1952, tür.yer.; Sezgin, *GAS*, I, 3-49; J. Wansbrough, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Oxford 1977, s. 119-246; M. M. Azami, *Studies in Early Hadith Literature*, Indianapolis 1978, s. 41-42, 66, 69, 70; M. Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Kahire 1405/1985, I, 143-144; II, 497 vd.; A. Neuwirth, "Koran", *Grundriss der Arabischen Philologie II: Literaturwissenschaft* (ed. H. Gätje), Wiesbaden 1987, s. 119-128; Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1992, II, 516-528; M. Ali Ayâzî, *el-Müfessirîn: Hayâtühüm ve menhecühüm*, Tahran 1373 hş., s. 34 vd.; Fazl Hasan Abbas, *el-Müfessirîn medârisü-*

TEFSİR

hüm ve menâhicühüm: el-Kışmü'l-evvel, Aman 1427/2007, tür.yer.; Ömer Kara, "Türkiye'de Tefsir Akademiyasının Gelişim Süreci", *Tarih-ten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar* (ed. Bilal Gökçür v.dğr.), İstanbul 2010, s. 612; M. Suat Mertoğlu, "Doğrudan Doğruya Kur'an'dan Alıp İlhamı": Kur'an'a Dönüş'ten Kur'an İslamı'na", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XV/28, İstanbul 2010, s. 69-113; A. Rippin, "Tafsir", *EP* (İng.), X, 83-88; Tahir Chaudhary, "Tafsir Literature: Its Origin and Development", *Encyclopaedia of the Holy Qur'an* (ed. N. K. Singh – A. R. Agwan), Delhi 2000, V, 1473-1488; Cl. Gillot, "Exegesis of the Qur'an", *Encyclopaedia of the Qur'an* (ed. J. D. McAuliffe), Leiden 2002, II, 99-124; R. Wielandt, "Exegesis of the Qur'an", *a.e.*, II, 124-142.

MEHMET SUAT MERTOĞLU

TEFSİRÜ'İ-CELÂLEYN

(تفسير الجلالين)

Celâleddin el-Mahallî'nin

(ö. 864/1459)

yarım bırakıp

Celâleddin es-Süyûtî'nin

(ö. 911/1505)

tamamladığı Kur'an-ı Kerim tefsiri.

Celâleddin el-Mahallî, ömrünün sonlarına doğru başladığı *Tefsîrü'l-Çur'an*'ın yarısını yazdıktan sonra vefat etmiş, öğrencisi Celâleddin es-Süyûtî 1 Ramazan 870 (17 Nisan 1466) tarihinde başladığı çalışmasını kırk günde tamamlamış ve eser *Tefsîrü'l-Celâleyn* (iki Celâl'in tefsiri) adıyla ün kazanmıştır. "Lübbü't-tefâsîr" (tefsirlerin özü) diye anılan eser çok okunan tefsirlerden biri olma özelliğini günümüzde de korumaktadır. *Tefsîrü'l-Celâleyn* çok muhtasar şekilde yazılmış olup yapılan sayımlara göre Kur'an-ı Kerim âyetleriyle tefsirdeki harflerin sayısının birbirine eşit, Müdâssir sûresinden sonra ise tefsir kısmındaki harflerin biraz daha fazla geldiği tesbit edilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 445). Tefsirin hangi yarısının kime ait olduğu hususunda kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Kâtib Çelebi'nin de içinde bulunduğu birçok müellife göre Bakara sûresinden İsrâ sûresine kadar olan kısmı Mahallî, daha sonraki kısmı Süyûtî yazmıştır; Fâtiha sûresi de Süyûtî tarafından tefsir edildiği için eserin sonuna konulmuştur (*a.g.e.*, a.y.; Kaysî, s. 78; Bilmen, II, 596). Ancak bu görüşün gerçeğe ilgisi yoktur. Zira bizzat Süyûtî'nin mukaddimede ve İsrâ sûresine ait tefsirin sonunda belirttiğine göre Mahallî, Kur'an-ı Kerim'i Kehf sûresinden başlayıp Nâs sûresine kadar tefsir etmiş, ardından Fâtiha sûresinin tefsirine başlamış, fakat ömrü yetmediğinden eserini bitirememiştir. Süyûtî de Bakara sûresinden İsrâ sûresinin sonuna kadar gelen sûreleri tefsir

etmiş ve Mahallî'ye ait olan Fâtiha'yı tefsirin sonuna koymuştur (Cemel, I, 7; Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, IV, 626).

Eser dil, üslûp ve ihtisar bakımından bir bütünlük arzeder; bazı kelimelerin açıklamasında görülen az sayıdaki değişiklikten başka temelde önemli bir fark yoktur. Meselâ "sırât-ı müstakim" ibaresini Mahallî "cennete götüren yol" (Meryem 19/36), "senden önceki peygamberlerin de yolu olan tevhid yolu" (Yâsîn 36/4); Süyûtî ise "İslâm dininin yolu" (el-Bakara 2/142) ve "hak yol" (el-Bakara 2/213); "ruh" kelimesini Mahallî "insanın içine işlemeyle onu hayat sahibi kılan latif bir cisim" (es-Secde 32/9; Sâd 38/72), Süyûtî "bedenin kendisiyle canlandığı şey" (el-İsrâ 17/85) diye açıklamıştır. Sade bir dille yazılan *Tefsîrü'l-Celâleyn*'de âyetler, ilâhî maksadın ayrıntılar içinde kaybolmasına meydan veremeyecek biçimde kısa ve anlaşılır bir üslûpla tefsir edilmiştir. Bir dirâyet tefsiri olan eserde izlenen metot Süyûtî tarafından mukaddimede şöyle açıklanmıştır: Allah'ın kelâmından anlaşılana zikretmek, tercih edilen görüşe dayanmak, gerekli görülen yerlerin i'rabını yapmak, meşhur kıraatlerdeki farklılığa dikkat çekmek ve bütün bunları özlü biçimde vermek. *Tefsîrü'l-Celâleyn*'in kaynakları arasında Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*'ı, Tabersî'nin *Mecma'u'l-beyân*'ı, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb*'ı, Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*'i, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *el-Bahrü'l-muhtâf*'i ile Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Hâkim'in hadis mecmuaları zikredilebilir.

Tefsîrü'l-Celâleyn'de Kur'an'ın Kur'an'la ve sünnetle açıklanması metodundan büyük ölçüde yararlanılmış, hadisler bazan mânen rivayetle verilmiş, bazan da bilinen hadislere atıfta bulunulmuştur. Âyetlerin nüzûl sebeplerinin belirtildiği eserde çoğu zaman, "Sebebin özel olması hükmün genel olmasına engel değildir" prensibi uygulanırken zaman zaman nüzûl sebebine dayanılarak âyetlerin özelleştirildiği görülür (Zeydî, V [1974], s. 133; VIII [1977], s. 397). Tefsirin en başta gelen özelliği kelimelerin eş anlamlılarıyla ve hemen hemen âyetlerdeki kalıplarıyla açıklanmasıdır. Müelliflerin aynı zamanda dilci olmaları eserlerine de yansımış, sarf ve nahivle ilgili açıklamalara bolca yer verilmiştir. Yer yer kelime ve cümlelerin i'rabı yapılmış, bu durumda anlamlar nahiv kaidelerine göre değil nahiv kaideleri onlara tâbi kılınarak verilmiştir (*a.g.e.*, VIII [1977], s. 370). Farklı kıraatlere dikkat çekilen eserde kıraat imamlarının isimleri zikredilmeden kıraat

farklılıklarının mânaya yansımaları üzerinde durulmuş, bunlardan kaynaklanan çeşitli i'rab şekillerine işaret edilmiş, zaman zaman şâz kıraatlere de temas edilmiştir. Her iki müfessir ahkâm âyetlerinin tefsirinde fikhî birikimlerini ortaya koymuş ve açıklamalarda mensubu buldukları Şâfiî mezhebini öne çıkarmıştır. Neshin kabul edildiği eserde Kur'an'ın Kur'an'la ve Kur'an'ın sünnetle neshine yer verilmiştir (meselâ bk. en-Nisâ 4/33; el-Bakara 2/180). Tefsirde bazı müteşâbih âyetler te'vil edilmiş, bunların bir kısmı Selef'in anlayışına aykırı olmakla eleştirilmiştir (Zeynû, s. 3-82). Hurûf-ı mukattaa hakkında ise, "Bunlardan murat olunanı en iyi Allah bilir" denilerek bu konuda Selef âlimlerinin yolu izlenmiştir. Müstakim bir âyet sayıldığı halde bismelenin tefsiri yapılmamış ve bismelenin herkes tarafından bilindiği kaydedilmiştir (Cemel, IV, 616). *Tefsîrü'l-Celâleyn* bazı açılardan eleştirilmiştir. Bunların başında bazı gereksiz ayrıntılara ve İsrâiliyat'a yer verilmesi gelmektedir. Tefsirin her iki müellif tarafından yazılan kısımlarında bu tür örnekler rastlanmaktadır (el-Bakara 2/248, tâbût ve bakıyye; el-Hac 22/52, garânîk kıssası; en-Neml 27/23, Sebe melikesi; el-Ahzâb 33/37-38, Zeyneb kıssası; Sâd 38/23-24, Hz. Dâvûd'a muhakeme için gelen iki hasmın kıssası; et-Tahrîm 66/11, Firavun'un müslüman hanımının kıssası).

Tefsir öğretimi için uygun bir metin olması dolayısıyla yaygınlık kazanan *Tefsîrü'l-Celâleyn* üzerine çeşitli hâşiyeler yazılmıştır. Bedreddin Muhammed b. Muhammed el-Kerhî'nin *Mecma'u'l-bahreyn*'i (nüshaları için bk. *el-Fihrisü's-şâmil*, IX, 2360-2363), Ali el-Kârî'nin *Cemâleyn*'i (nüshaları için bk. *a.g.e.*, IX, 2384-2389; eserin çeşitli bölümleri 2006'da Muhammed Münkız Asîl, 2007'de Ahmed Ali el-Huzeyfî ve aynı yıl Abdülkâdir Nâsır eş-Şeyh tarafından Medine'deki el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de ve 2009'da Mebrûk el-Hânî tarafından Trablusşam'daki Câmiatü'l-cinân'da yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır), Süleyman b. Ömer el-Cemel'in *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye'si* (kenarında *Tefsîrü'l-Celâleyn* olduğu halde, Kahire 1275, 1282, 1283, 1287, 1293, 1308; eser üzerine Abdülfettâh Hıdır Ezher'de doktora çalışması yapmıştır, Menûfiye 1996) ve Ahmed b. Muhammed es-Sâvî'nin tasavvuf ağırlıklı *Hâşiyetü's-Sâvî 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn*'i (Dehli 1284; Mısır 1303, 1318, 1345) bunlardan bazılarıdır (diğer hâşiyeler için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 114, 145; *Suppl.*, II, 179-180; Bilmen, II, 597).